

БІОГРАФІЧНЕ НАВЧАННЯ У ПІСЛЯДИПЛОМНІЙ ПЕДАГОГІЧНІЙ ОСВІТІ

Частина 2: Потенціал для професійного розвитку вчителя

Л. В. Литвинюк

Обґрунтовується необхідність упровадження біографічного навчання вчителя у систему післядипломної педагогічної освіти з огляду на важливість розвитку біографічної компетентності педагога в навчанні школярів майстерності здійснення життя як рефлексивного індивідуально-особистісного проекту та вдосконалення біографічної самокомпетентності вчителя – рушійної сили його професійного розвитку.

У Частині 1-й аналізується стан розроблення зарубіжними та вітчизняними науковцями поняття біографічного навчання та його моделей. Встановлено, що в українській освіті здійснюється біографічне навчання школярів і студентів вищих навчальних закладів. Проте зазначений вид навчання з акцентом на досвіді їхньої біографії та особливостях індивідуального стилю навчання відбувається стихійно і не концептуалізовано.

У Частині 2-й визначаються можливості та особливості впровадження біографічного навчання у післядипломну педагогічну освіту. Подаються рекомендації його застосування в рамках навчальної дисципліни «Філософія освіти».

Ключові слова: біографічне навчання, життєтворчість, передовий педагогічний досвід, післядипломна освіта, технологія біографічного навчання, філософія освіти.

Литвинюк Л. В. Биографическое обучение в последипломном педагогическом образовании. Часть 2: Потенциал для профессионального развития учителя

Обосновывается необходимость внедрения биографического обучения учителя в систему последипломного педагогического образования, учитывая важность развития биографической компетентности педагога в обучении школьников мастерства осуществления жизни как рефлексивного индивидуально-личностного проекта и совершенствования биографической самокомпетентности учителя – движущей силы его профессионального развития.

В Части 1-й статьи анализируется состояние разработки зарубежными и отечественными учеными понятия биографического обучения и его моделей. Установлено, что в украинском образовании совершается биографическое обучение школьников и студентов высших учебных заведений. Однако указанный вид обучения с акцентом на опыте их биографии и особенностях индивидуального стиля обучения происходит стихийно и не концептуализировано.

В Части 2-й определяются возможности и особенности внедрения биографического обучения в последипломное педагогическое образование. Даются рекомендации его применения в рамках учебной дисциплины «Философия образования».

Ключевые слова: биографическое обучение, життєтворчество, передовий педагогический опыт, последипломное образование, технологія біографічного навчання, філософія освіти.

Lytvyniuk L. V. Biographical Education in the In-Service Teachers Training.

Part 2: Potential for Professional Development of Teachers

The necessity of introducing teacher's biographical education in the system of in-service education in the view of the importance of teacher's biographical competence in training students' skills to make life as reflexive individual and personal project and improvement of biographical self-competence as a driving force of his/her professional development.

The first part of the article analyzes current state of research on concept of biographical study and its models by foreign and domestic scholars. It is find out that Ukrainian secondary and higher educational establishments provide their students with biographical education, nevertheless this kind of training with focus on the experience of students' biographies and features individual learning style is spontaneous and not conceptualized.

In the Part 2 author determines the possibilities and features of implementation of biographical education in the in-service teachers' training. Some recommendations for its implementation in the training course "Philosophy of Education" are given.

Keywords: biographical studies, creative life, perspective educational experience, in-service training, technology of biographical studies, philosophy of education.

Розкриваючи можливості більш широкого застосування біографічного навчання (БН) в українській освіті, особливо педагогічній, необхідно знайти відповіді на такі основні питання:

1. Де у сфері освіти можливе застосування БН?

2. Які зміни щодо структури навчального процесу вчителів мають відбутися при впровадженні біографічного навчання?

Литвинюк Людмила Вікторівна, кандидат педагогічних наук, доцент кафедри філософії і економіки освіти Полтавського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти ім. М. В. Остроградського

3. Як здійснювати БН педагогів?

Тож мета нашої статті полягає в окресленні перспектив біографічного навчання для української освіти на засадах зарубіжного досвіду осмислення БН та його практики.

Не претендуючи на наукову вичерпність, спробуємо дати відповіді на подані вище питання.

I. Де у сфері освіти можливе застосування БН?

Відповіддю на потребу сьогодення у необхідності свідомого ставлення людини до власної біографії вважаємо втілення біографічного навчання в усіх секторах освіти, починаючи від початкової ланки загальної середньої освіти та завершуючи освітою дорослих.

Саме шкільний період є сензитивним для формування, за визначенням І. Єрмакова, життєтворчих компетенцій людини: життєвизначення, життєздійснення, життєорганізації та життєвдосконалення [1].

Можемо констатувати, що нині в українському освітньому просторі БН застосовується у шкільній освіті: у змісті програмового матеріалу з окремих навчальних дисциплін гуманітарного циклу (української і світової літератур, історії) передбачено вивчення біографій письменників, літературних біографій персонажів, створених творчою уявою митця, життєписів державних діячів; окремі біографічні відомості знаних постатей у тій чи іншій сфері людської діяльності подано у підручниках із математики, фізики, хімії. У програмі з математики для учнів 5-9 класів загальноосвітніх навчальних закладів (автори М. І. Бурда, Г. В. Апостолюк, В. Г. Бевз, В. В. Грінчук, Ю. І. Мальований, А. Г. Мерзляк, Є. П. Нелін, Н. А. Тарасенкова, Г. М. Янченко, С. Є. Яценко) зазначається, що «ознайомлення учнів з іменами та біографіями видатних учених, які створювали математику, зокрема видатних українських математиків, сприятиме національному і патріотичному вихованню школярів» [2].

При поясненні навчального матеріалу вчителі вдаються до актуалізації біографічного досвіду учнів, біографічне навчання впроваджується у виховній роботі школи, зокрема у пошуково-дослідницькій діяльності, де спостерігається тенденція розроблення моделей взаємозв'язку проведених школярами біографічних досліджень і виховних практик навчального закладу.

Проте в українських вишах, незважаючи на важливість біографічної складової у компетентнісному капіталі педагога, необхідності формування та розвитку у студентів культури життєтворчості, що значною мірою детермінує самореалізацію особистості у професії, недостатньо уваги приділяється розвитку біографічності як ключової компетенції вчителя. Використання БН характеризується епізодичністю. За таких умов компенсаторну

функцію має бути покладено на післядипломну освіту та науково-методичну роботу школи в контексті підвищення професіоналізму педагогічних кадрів.

Отже, БН в українській освіті, педагогічній зокрема, має здійснюватися на основі принципу наступності навчання, порушення якого нині актуалізує питання розроблення концепції біографічного навчання в системі післядипломної педагогічної освіти та науково-методичної роботи школи.

II. Які зміни щодо структури навчального процесу мають відбутися при впровадженні біографічного навчання?

Основними специфічними освітніми орієнтирами педагогічних працівників є налаштованість у навчанні на якісний кінцевий результат, на якісний педагогічний продукт, що допоможе їм у подальшому житті та кар'єрі [3]. На нашу думку, проблема визначення педагогічного продукту біографічного навчання вчителів і критеріїв його якості корелює із питанням щодо здійснення змін у структурі навчального процесу при впровадженні БН, оскільки конкретизує мету та обумовлює змістові наповнення навчального процесу, а далі – добір способів і засобів досягнення цілі.

Специфічністю педагогічного продукту БН є перш за все внутрішній результат, тобто отримання знань, розвиток якостей, зміни способу мислення, удосконалення навичок «внутрішнього характеру».

Реалізація принципу науковості навчання потребує визначення та засвоєння вчителями понятійного апарату БН. Аналіз наукової літератури з досліджуваного питання показав, що у полі рефлексії зарубіжних учених перебувають концепти «біографія», «біографічність», «біографічний досвід», «біографічна перспектива», «біографічні знання», «біографічна компетентність».

Упровадження БН має сприяти усвідомленню вчителем цінності біографії як індивідуального погляду на життя та ресурсу життєтворчості особистості, обумовленості майбутнього не лише теперішнім, а й минулим людини, формуванню впевненості педагогів у можливостях щодо активного конструювання та реалізації власного біографічного проекту, розширенню знань про свій біографічний потенціал, розвитку навичок рефлексії, ведення внутрішнього діалогу.

«Зовнішній результат» як складова педагогічного продукту являє собою розвиток навичок визначення цілей, інтерпретації біографічних ситуацій і розповідей, вироблення життєвих інновацій – «певного виду діяльності, вчинків, моделей поведінки, які були спроектовані самою особистістю і раніше ніколи нею не застосовувалися» [1, с. 58], здійснювання біографічних практик (укладання резюме, написання автобіографій, щоденників), розроблення та виконання біографічних проектів.

Критерієм якості педагогічного продукту в освіті є його практична функціональність, тобто забезпечення розв'язування нових педагогічних завдань або альтернативності вирішення вже наявних.

Передовий педагогічний досвід учителя крізь призму біографічного навчання

Практична значущість біографічного навчання полягає у сформованості переконання педагогів в ефективності отриманих ними знань, набутих чи розвинутих умінь. Відповідно, у процесі навчання у післядипломній освіті, науково-методичній роботі школи мають бути представлені зразки результативності БН. Важливо, яким чином відбувається інтеграція нового чужого і власного досвіду людини. Відповідно, актуалізується питання використання у процесі реалізації БН учителів біографічних матеріалів, створених іншими педагогами, та різноманітних текстів про них. У цьому контексті необхідним є переосмислення поняття передового педагогічного досвіду (ППД) вчителя, що в Енциклопедії освіти визначається як «досвід, завдяки якому досягаються кращі, ніж у масовому досвіді, результати» [4, с. 666].

Один із найвідоміших учених-фізиків світу С. Хокінг зазначає, що минуле і майбутнє існують як спектри можливостей [5]. Вивчення передового педагогічного досвіду має розкрити не лише оригінальні чи модернізовані або ефективно використовувані технології, методи, форми, прийоми, засоби навчання, що забезпечують кращі результати, а й те, які із можливостей минулого були використані вчителем, що забезпечило досягнення ним наявного рівня професіоналізму, які потенції не вдалося реалізувати та як нині це оцінюється педагогом, які плани він має щодо невикористаного в минулому, які цілі у професійному розвитку визначає на майбутнє. Таким чином, погляд на ППД крізь призму біографічного навчання передбачає вихід за межі наявних методик вивчення передового педагогічного досвіду, показує варіанти, як людина може зробити минуле й майбутнє більш визначеним для себе.

У професійному вдосконаленні особи ваги набуває не лише акумуляція позитивного біографічного досвіду, а й осмислення невдач і різноманітних бар'єрів, на виявлення та усунення яких варто спрямувати БН педагогів. На думку А. Лікермана, «наша здатність контролювати те, що відбувається, обмежена, але нам досить під силу набути навиків, за допомогою яких ми зможемо легше долати життєві страждання» [6, с. 15].

Перешкодою на шляху професійного розвитку вчителя можуть бути сформовані у процесі його життя суб'єктивні теорії особистості.

Здійснюючи дослідження щодо виникнення та значення суб'єктивних теорій учителів для їхньої професійної діяльності, F. Heller та M. Schwarzer зауважують, що

педагог, як і будь-яка особа, є об'єктом навчання і виховання у сім'ї, дитячому садочку, школі, позашкільних освітніх закладах. Сильне значення для особистості мають переживання, пов'язані з цими періодами, зразки для наслідування. Кожна особа, як зазначають дослідники, має свої суб'єктивні теорії, які допомагають їй зрозуміти світ і себе у цьому світі, позначаються на її діях. Тож знання своїх власних суб'єктивних теорій і педагогічної самооцінки впливають на теорії професійної діяльності вчителя [7].

Три підходи до моделей навчання, які обирають учителі

Названими дослідниками виокремлено три підходи до моделей навчання, які обирають учителі: еволюційний, психоаналітичний і учнівські спостереження.

Еволюційний підхід – природне навчання поколінь. Навчання у старших, отримання від викладачів знань і навчання тому, як бути вчителем.

Психоаналітичний підхід полягає у тому, що на педагога впливають «важливі картини минулого» або критичні епізоди власного дитинства чи шкільних років, які виконують роль фільтра для нової інформації та інтерпретації і здійснюють вплив на педагогічну практику, визначають те, яким чином використовує учитель свої знання. Отже, відбувається копіювання значимих для цієї особистості досвідів – «стосунки з дорослими працюють прототипом для наступних стосунків у тій ролі, яку дорослий виконує» [7, с. 3].

Третій підхід – учнівські спостереження. Учителі обирають моделі навчання, які використовували ті педагоги, котрі навчали їх самих – учителі навчають не так, як їх тому вчили, а так, як їх у школі навчали педагоги.

На думку названих дослідників, особливого значення слід надавати суб'єктивним теоріям ефективного вчителя.

Отже, суб'єктивні теорії педагога окреслюють успішний для нього план розвитку у професії, обмежуючи вчителя у використанні інших можливостей для досягнення бажаного результату.

З огляду на те, що критичні епізоди шкільних років впливають на процес життєтворчості особистості, актуальною в рамках біографічного навчання є увага до страхів учителів, пов'язаних перш за все з їхньою навчальною діяльністю, що підсвідомо виступають бар'єрами розвитку, професійного зокрема.

J. Brems зазначає, що, на відміну від класичної освіти, коли спочатку формулюється мета навчання, а потім визначаються цілі нижчих рівнів навчального процесу та наповнюються відповідним змістом, БН обумовлене відображенням важливого для ідентифікації особистістю свого біографічного досвіду, що принципово змінює саму структуру навчання, оскільки детермінується «індивідуальною мотивацією та біографічним резервуаром досвіду»

[8, с. 83]. Наведене твердження не викликає сумнівів, проте окреслює одне з важливих питань для організації біографічного навчання вчителів – урізноманітнення (індивідуалізації) способів мотивування особистості для актуалізації її власного досвіду та подальших операцій із ним, загалом підвищення індивідуалізації навчального процесу.

Дослідники Р. Alheit і В. Dausien зауважують, що біографічне навчання потребує радикальних змін навчального середовища. БН – інтерактивне та комунікативне навчання, у якому все більшого значення набувають більш неформальні форми взаємодії, наприклад, Інтернет-кафе, розповідне кафе, семінари письменників тощо [9].

Як показує аналіз опрацьованої літератури, дослідники біографічного навчання надають перевагу розповіді, оскільки під час неї виявляються приховані мотиви людських дій. Шведські вчені А. Hallqvist, L.-С. Нуден, для пізнання та розуміння навчального потенціалу біографічних розповідей пропонують спеціально вивчити оціночні моменти в них, оскільки оцінка може використовуватися в нових життєвих ситуаціях як набутий досвід. Встановлено, що вибір особою оціночної стратегії залежить від того, бере чи не бере вона на себе відповідальність за події, про які розповідає, чи покладає її на зовнішні сили; від режиму рефлексивності [10]. Відповідно, у реалізації біографічного навчання має значна увага приділятися розвитку рефлексивності педагогів, практиці оцінювання подій, фактів, дій тощо.

III. Як здійснювати біографічне навчання вчителів?

Запровадження біографічного навчання у післядипломній освіті здійснимо шляхом розроблення та втілення в навчальний процес курсів підвищення кваліфікації педагогічних працівників окремих спецкурсів, пов'язаних із комплексним вивченням мотивації, цілепокладання особистості, проектування нею власного життєвого маршруту, біографічного навчання школярів на уроках, у позакласній роботі з предмета та виховній діяльності. Водночас організація роботи із біографічним досвідом учителів можлива під час викладання решти навчальних дисциплін, зокрема філософії освіти.

Технологія біографічного навчання вчителів у післядипломній освіті

Важливим завданням запровадження біографічного навчання у післядипломній освіті є формування системного мислення педагогів – розуміння ними власного життя як системи, що складається з низки підсистем: сім'я, професійна діяльність, освіта, здоров'я, захоплення, громадська робота тощо. За С. Карпентером, «механіка життя – результат роботи систем, що його становлять» [11, с. 4], кожна з яких може бути розглянута окремо, проаналізована й удосконалена. Післядипломна педа-

гогічна освіта фокусується на підсистемі професійної діяльності педагогічних працівників і спрямована на забезпечення безперервності процесу підвищення професіоналізму вчителів, що потребує не лише поглиблення, розширення й оновлення професійних знань і вмінь педагогів під час організації навчання на курсах підвищення кваліфікації та стимулювання їхньої самоосвітньої діяльності, а й забезпечення їх знаннями, вміннями, методами та технологіями її успішної реалізації.

Навчальна дисципліна «Філософія освіти» покликана сприяти вчителю у формуванні його власної філософії освіти, що обумовлює визначення цілей та окреслення перспектив професійного вдосконалення педагога. Відповідно, технологія біографічного навчання у післядипломній педагогічній освіті в рамках викладання зазначеної дисципліни має спрямовуватися на розроблення вчителем концепції розвитку його професіоналізму.

Досягнення успіху у будь-якій сфері діяльності потребує чіткого формулювання короткострокових і довгострокових цілей цього процесу, укладання плану та визначення спектра ефективних методів, форм, прийомів і засобів його здійснення, аналізу отриманих результатів. На нашу думку, технологія біографічного навчання у ППО в контексті філософії освіти повинна враховувати названі вище елементи.

Адаптація методики планування життя

Визначення педагогами цілей власного професійного вдосконалення можливе на основі адаптації методики планування життя «Planning to Live Your Life Your Way», запропонованої J. Manktelow, A. Carlson [12].

Відповідно, вчителем перш за все визначаються найбільш масштабні цілі свого професійного розвитку та терміни їх досягнення, наприклад, на період 10 років. Постановку цілей пропонуємо здійснювати стосовно розвитку його особистісно-професійної сфери та за основними напрямками діяльності педагога:

- організація навчального процесу;
- позакласна робота з навчального предмета;
- виховна робота;
- науково-дослідницька діяльність
- методична робота;
- робота з батьками учнів.

Наступний етап полягає у формулюванні педагогами більш дрібних цілей на шляху до попередньо визначених масштабніших.

Чіткість у постановці цілей досягається дотриманням принципу SMART, тобто відповідністю таким критеріям: конкретність, вимірність, досяжність, актуальність, визначеність у часі.

Формування системи довгострокових і короткострокових цілей ґрунтується на усвідомленні вчителями теперішнього рівня їхнього професіоналізму, сучасних

суспільних вимог, що висувуються до них, та осмисленні показників результативності досягнення наміченого на майбутнє. Як зазначають J. Manktelow, A. Carlson, постановка цілей окреслює загальну перспективу, що формує решту аспектів прийняття особистістю рішення [12].

Візуалізація сприяє цілісності та системності сприйняття людиною намічених перспектив. На нашу думку, з метою «фотографування» результатів роботи вчителя на етапі визначення цілей підвищення його професійного рівня варто адаптувати методику «Колесо життя», розділивши уявне колесо професійного розвитку педагога на сектори за основними напрямками його діяльності, позначивши масштабні цілі як етапи процесу вдосконалення вчителя та розташували між ними більш дрібні (рис. 1).

Рис. 1. Колесо професійного розвитку педагога

Зафіксувавши цілі різних рівнів (за часом і пріоритетністю виконання), учитель отримує перспективний план власного професійного розвитку, який потребує у подальшому детального опису його втілення у життя – помісячних і потижневих планів, спектра методів, прийомів і засобів їх здійснення.

Дослідниця В. Сагуйченко відмічає, що нині педагог перебуває «у руслі самоорганізації своєї життєвої та професійної діяльності за власною траєкторією розвитку», «має можливість бути провідником цієї самостійної діяльності, сам визнає доступні форми і методи самоорганізації», є вільним у вдосконаленні себе як особистості і як педагога-професіонала [13, с. 93]. Відповідно, доцільно для пошуку вчителем ефективних методів, форм, прийомів і засобів самоосвіти є організація роботи з його самоосвітньою біографією та самоосвітніми біографіями його колег.

За американським учителем і дослідником Дж. Холтом, навчатися – значить ста-

вити запитання [14]. Сукупність ефективних ресурсів самоосвітньої роботи вчителя може бути виявлена у результаті проведення серед слухачів курсів підвищення кваліфікації групового чи індивідуального мозкового штурму щодо постановки запитань до названого виду діяльності педагога та підготовки кожним із них відповідей на основі власного біографічного досвіду. Подальша робота із цим напрацьованим матеріалом полягає в обговоренні отриманих результатів і письмовій фіксації названих слухачами ефективних методів, форм, засобів самоосвіти педагога. Таким чином, біографічне навчання здійснюється шляхом актуалізації власного біографічного досвіду педагогічних працівників і ознайомлення з досвідом їхніх колег.

Післядипломна педагогічна освіта має сприяти адаптації педагогів до темпів розвитку сучасного суспільства шляхом дослідницької стратегії їх навчання не тільки у міжкурсовий період, а й під час навчального процесу на курсах підвищення кваліфікації.

БН у рамках дисципліни «Філософія освіти»

Реалізацією зазначеної стратегії навчання в рамках дисципліни «Філософія освіти» є низка дослідницьких завдань для слухачів, пов'язаних із осмисленням досвіду біографії вчителя, а саме:

1. Підготуйте доповідь на засідання педагогічної ради на тему «Негативний біографічний досвід: бар'єр чи стимул розвитку вчителя?»

2. Розробіть місячний план однієї із визначених Вами цілей професійного вдосконалення.

3. На основі узагальнення біографічного досвіду своїх колег підготуйте виступ «Страхи вчителя в навчанні та шляхи їх подолання».

4. Напишіть рекламу власної біографії.

5. Прочитайте одну із біографій людей зі світовим ім'ям. Свої думки і враження викладіть в есе «Читаючи біографію я...»

6. Розробіть Ваше «колесо професійного розвитку вчителя» за одним із напрямів діяльності педагога.

7. Укладіть перелік тем біографічних проектів для школярів у рамках вивчення предмета, який Ви викладаєте.

Безумовно, для БН педагогів корисним є розкриття ефективних ресурсів самоосвіти та біографічного досвіду вчителів-лідерів, що можуть бути виявлені у процесі безпосереднього спілкування із ними, ознайомлення із біографічними матеріалами про них і під час виконання слухачами курсів підвищення кваліфікації творчих і дослідницьких завдань на зразок:

1. Розробіть форму резюме вчителя-лідера для отримання важливої для Вас інформації про нього.

2. Напишіть есе на тему «Місце вчителя в біографії учня»

3. Дослідіть секрети професійного успіху педагога, ознайомившись із біографіями однієї з учительських династій.

4. Підготуйте розповідь «Історія одного вчителя» на основі біографій видатних педагогів чи Ваших колег.

Наступний етап технології БН передбачає підготовку слухачами курсів підвищення кваліфікації письмового тексту з формулюванням власної філософії освіти та описом концепції особистого професійного розвитку.

У процесі аналізу наукового доробку зарубіжних учених нами не знайдено даних про підготовку спеціалістів для здійснення біографічного навчання дорослих, не виявлено також інформації про необхідність його запровадження педагогічними працівниками певного фаху. Біографічне навчання слід розглядати як вид навчання дорослих, реалізація якого можлива викладачами інститутів післядипломної педагогічної освіти, психологічними службами, адміністрацією загальноосвітнього навчального закладу за умови оволодіння навичками використання наявних на сьогодні технологій і методів БН і розроблення нових.

Отже, на основі висвітленого вище робимо висновок, що біографічне навчання як сучасна практика включення в навчальний процес біографічного досвіду суб'єкта освіти, розроблюване зарубіжними науковцями стосовно освіти дорослих, є значимим для сучасної української освіти в контексті розвитку біографічної компетентності вчителя як складової педагогічного професіоналізму та біографічної самокомпетентності педагога як ресурсу його професійного розвитку.

Запровадження БН можливе у післядипломній педагогічній освіті, зокрема в рамках викладання дисципліни «Філософія освіти», та науково-методичної роботи школи. Визначено, що **технологія біографічного навчання вчителів у післядипломній освіті** має бути спрямована на розроблення педагогом концепції його професійного вдосконалення та передбачати такі етапи: визначення вчителем довгострокових і короткострокових цілей його професійного вдосконалення, виявлення найбільш ефективних способів, методів, засобів самоосвітньої діяльності педагога, вивчення біографічного досвіду вчителів-лідерів, опис педагогічним працівником процесу підвищення професіоналізму в контексті формулювання власної філософії освіти.

Викладене вище обумовлює необхідність подальших досліджень методів вивчення біографії особистості та їх використання у післядипломній педагогічній освіті.

ЛІТЕРАТУРА

1. Єрмаков І. Г. *Життєтворчі компетенції особистості : сутність, структура, функції* / І. Г. Єрмаков // *Педагогічні науки та освіта : збірник наукових праць Запорізького обласного інституту післядипломної педагогічної освіти*. – Вип. II. – Запоріжжя : ТОВ «ЛІПС» ЛТД, 2008. – С. 53–67.

2. Програма з математики для учнів 5–9 класів загальноосвітніх навчальних закладів / [М. І. Бурда, Г. В. Апостолова, В. Г. Бевз та ін.] [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.mon.gov.ua/ua/activity/education/56/692/educational_programs/1349869429/

3. Сагуйченко В. В. *Післядипломна педагогічна освіта у сучасних соціокультурних контекстах : автореферат дис. ... канд. філос. наук : 09.00.10* / В. В. Сагуйченко ; Харк. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. – Х. : [б. в.], 2011. – 16 с.

4. *Енциклопедія освіти* / Акад. пед. наук України ; головний ред. В. Г. Кремень. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – 1040 с.

5. Хокінг С. *Мир в ореховой скорлупе* / Стивен Хокінг. – СПб. : Амфора, 2007. – 219 с.

6. Ликерман А. *Непобедимый разум. Наука о том, как противостоят трудностям и невзгодам* / Алекс Ликерман; пер. с англ. П. Миронова [науч. ред. Н. Никольская]. – М. : Манн, Иванов и Фербер, 2014. – 272 с.

7. Heller F. *Biografisch erworbene subjektive Theorien – zur Begründung biografischer Selbstreflexion in der Lehramtsausbildung* / F. Heller., M. Schwarzer, 2010. – Режим доступу : http://www.verstehenlernen.de/?page_id=50

8. Brems J. *Unterrichtsfach: Biographie : der autobiographische Text als Medium biografischer Lernprozesse in der Erwachsenenbildung* / J. Brems. – Hamburg, Univ., Diss., 2002. – 386 s. Режим доступу : <http://www.weltbild.ch/3/16315515-1/buch/unterrichtsfach-biographie.html>

9. Alheit P. *Biographicity as a Basic Resource of Lifelong Learning* / P. Alheit, B. Dausien // *In Lifelong Learning Inside and Outside Schools: Second European Conference on Lifelong Learning*. – 1999. – Vol. 2 – P. 400–422.

10. Hallqvist A. *Work transitions as told: A narrative approach to biographical learning* / A. Hallqvist, L.-C. Hydün // *Studies in Continuing Education*. – 2013. – Vol. 35. – No. 1. – P. 1–16.

11. Карпенгер С. *Системность во всем: универсальная технология повышения эффективности* / Сэм Карпенгер; пер. с англ. Александры Кардаш. – Манн, Иванов и Фербер, 2014. – 272 с.

12. *Finding Balance in Your Life* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.mindtools.com/pages/article/newHT_E_93.htm

13. Сагуйченко В. В. *Самоосвіта в інформаційному суспільстві* / В. В. Сагуйченко // *Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Філософія*. – 2012. – Вип. 38. – С. 90–101.

14. Холт Дж. *Учиться – значит задавать вопросы* / Дж. Холт // *Первое сентября*. – № 33. – 1999. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ps.1september.ru/1999/33/3-2.htm>

Цитувати: Литвинюк Л. В. Біографічне навчання у післядипломній педагогічній освіті. Частина 2: Потенціал для професійного розвитку вчителя / Л. В. Литвинюк // *Постметодика*. – 2014. – № 4. – С. 2–7.

© Л. В. Литвинюк, 2014. Стаття надійшла в редакцію 26.03.2014 ■